

Inhoud

	Voorwoord	7
1	Inleiding	11
2	Het kiesstelsel	18
3	De periode 1918 - 1940	29
4	De periode 1945 - 1960	45
5	De periode 1960 - 1975	64
6	De periode 1975 - 1985	79
7	Ontwikkelingen in politieke voorkeur 1918 - 1985	91
8	1986 en daarna	96
	Bijlagen	
A	De regionale ontwikkelingen	115
B	Verkiezingsonderzoek	136
C	Bronnen	155
D	De wedstrijd	157

Omslagontwerp Lambert van Kasteren
Omslagfoto Steye Raviez

Copyright © Maurice de Hond

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoerd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 218 3696 3

5

Voorwoord

Verkiezingen fascineren mij.

Het is toch een unieke gebeurtenis, dat alle Nederlandse volwassenen tezamen, een uitspraak doen, die grote gevolgen heeft voor de toekomst van hen allen. Elke keer als radio en televisie op de avond van de verkiezingen uitgebreid aandacht besteden aan de binnenkomende uitslagen ben ik een geboeid toeschouwer. Een verkiezing geeft spanning en sensatie. Het biedt zowel drama als klucht. Maar bovenal apprecieer ik het competitie-element; wie gaat er winnen en wie gaat er verliezen? Daarbij ben je geen buitenstaander. Je hoopt immers dat de partij van jouw keuze het er goed van afbrengt en dat mede daardoor de politieke consequenties van de verkiezingsuitslag in het verlengde liggen van hetgeen jij wenst. Elke keer als ik de uitslag van de landelijke verkiezingen zie valt het mij op hoe het stemgedrag in de verschillende delen in Nederland op elkaar lijkt. In vrijwel iedere gemeente valt de landelijke trend waar te nemen.

Sinds het midden van de jaren zestig worden de verkiezingen in Nederland door middel van onderzoeken fors begeleid. Naast onderzoek uit de universitaire wereld is er ook sprake van opiniepeilingen die zich vooral richten op de ontwikkelingen van de voorkeur in de periode voorafgaande aan de verkiezingen. Tevens kennen we onderzoek dat op de verkiezingsdag zelf wordt uitgevoerd om al vroeg in de avond een voorspelling te kunnen doen van de einduitslag, alsmede inzicht te verschaffen in enkele achtergronden.

Sinds 1976 ben ik een actieve participant geworden in dit proces. In oktober van dat jaar bracht ik voor het eerst een peiling van politieke voorkeur naar voren in het programma 'In de Rooie Haan'. Sindsdien ben ik als markt- en opinieonderzoeker intensief betrokken bij het volgen van politieke voorkeur in Nederland. In die bijna tien jaren zijn er inmiddels in Nederland drie Tweede-Kamer-

7

verkiezingen gehouden (de vierde is binnenkort): twee Provinciale Statenverkiezingen, twee Gemeenteraadsverkiezingen (de derde is die van maart 1986) en twee verkiezingen voor het Europees Parlement. Daarbij laat ik allerlei kleinere verkiezingen nog buiten beschouwing. Wat mij daarbij steeds is opgevallen, is dat mensen vaak zulke verkeerde voorstellingen hebben over de invloed van allerlei gebeurtenissen op de ontwikkelingen van die politieke voorkeur. En wat ik daarbij tevens constateerde is dat het 'politieke geheugen' van mensen zo kort is. Vaak weet men nog weinig over vroegere verkiezingen. Als er vergelijkingen met vorige uitkomsten worden gemaakt dan zijn dat slechts vergelijkingen met de voorlaatste verkiezingen. Verder terug in de tijd gaat men zelden. En ook wordt er in mijn ogen te weinig gedaan met het beschikbare onderzoeksmateriaal. Zo is bijvoorbeeld al sinds het eind van de jaren zestig, in opdracht van de NOS, verkiezingsonderzoek uitgevoerd, waaraan elke keer weer meer dan dertigduizend Nederlanders meededen. Dat materiaal werd tot dusverre vrijwel alleen gebruikt op de verkiezingsavond zelf, of bij de politieke analyses de dagen erna.

Toen ik me wat meer ging verdiepen in vroegere verkiezingen voor de Tweede-Kamer kwam ik tot interessante conclusies met betrekking tot de ontwikkelingen in politieke voorkeur in Nederland. Tevens bemerkte ik dat het beschikbare onderzoeksmateriaal over de afgelopen twee decennia een goed inzicht gaf in het proces van politieke ontwikkelingen tijdens die electoraal zo interessante periode. Daarbij stelde ik vast dat voor het grote publiek geen publicatie beschikbaar was, waarbij de verkiezingsresultaten uit het verleden op een rij waren gezet.

Daarom heb ik dit boek geschreven. In de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 wil ik een publicatie het licht doen zien, waarbij op een eenvoudige wijze de resultaten van die Tweede-Kamerverkiezingen, sinds 1918, uiteen worden gezet. Daarnaast wil ik door middel van beschikbaar onderzoeksmateriaal enige diepgang geven aan deze cijfers. Tevens probeer ik op een aantal plekken enige eigen inzichten in de huidige en toekomstige ontwikkelingen van de politieke voorkeur in Nederland te geven. Daarbij probeer ik ook inzicht te geven in het verschijnsel 'verkiezingsonderzoek'.

8

Dit boek is, zonder dat zij dat wellicht beseffen, mede tot stand gekomen dankzij:

— Het NIPO (Nederlands Instituut voor Publieke Opinie), en in het bijzonder de directeur Jan Stapel, die zich al sinds het eind van de Tweede Wereldoorlog intensief bezighoudt met de ontwikkelingen van politieke voorkeur in Nederland en mij in de periode 1976 - 1982 zijn cijfermateriaal ter beschikking stelde,

— Marcel van Dam, die sinds het midden van de jaren zestig op uiterst inventieve, overtuigende en inspirerende wijze de methode van het verkiezingsonderzoek op de verkiezingsdag zelf heeft ontwikkeld en gepresenteerd,

— Jan Nagel, Ger Ackermans en alle andere medewerkers van 'In de Rooie Haan', die met mij hebben samengewerkt om de peilingen van 'In de Rooie Haan' de positie te laten verkrijgen die ze momenteel innemen,

— De NOS en Intomart, die al meer dan vijftien jaar op de verkiezingsdag zelf onderzoek uitvoeren, en daarmee het werk van Van Dam voortzetten,

— De medewerkers van Inter/view, die met grote inzet hun werkzaamheden verrichten en met opgewekt gemoed verdragen dat, ondanks hun vele persoonlijke kwaliteiten ieder onderzoek, dat zij uitvoeren zelfs als ik er in het geheel niet bij betrokken ben geweest, in de pers toch weer aan mij wordt toegeschreven,

— En tenslotte de kiezers die, niet alleen via het uitbrengen van hun stem op de verkiezingsdag zelf, dit boek hebben mogelijk gemaakt, maar ook in groten getale desgevraagd bereid zijn om aan verkiezingsonderzoeken mee te doen.

Ik hoop dat dit boek velen niet alleen momenten van herkenning biedt ten aanzien van de gesignaleerde ontwikkelingen in de politieke voorkeur, maar ook aanknopingspunten biedt om de processen rondom de Tweede-Kamerverkiezingen (zoals bijvoorbeeld die van mei 1986) beter te kunnen doorgronden. Daarnaast ben ik erin overtuigd dat dit boek ook een naslagwerk zal zijn voor het inzicht in het verloop van de politieke voorkeur in Nederland in de periode 1918 - 1986.

Amsterdam, januari 1986

Maurice de Hond

9

De auteur spreekt zijn dank uit aan Carien van Baxtel, Nicole Lissaur, Astrid Lodewijks, Marijke van Stavoren, Mariken Spiekerman, Oeboe Tjong, Caroline Wijnperle en Annelies Zijstra voor de verleende assistentie.

1 Inleiding

1.1 Opzet van het boek

Waarvoor verkiezingen gewonnen of verloren worden is doorgaans erg moeilijk aan te geven. Natuurlijk worden er na afloop door politici en journalisten verklaringen afgelegd over de geboekte winsten en verliezen, maar het is zeer de vraag of die het verkiezingsresultaat 100% dekken. Als het allemaal zo duidelijk was dan zouden de partijen toch een standaard-recept moeten hebben, dat tot verkiezingswinst moet leiden. Zij, die de verkiezingscampagnes in Nederland van nabij meemaken weten wel beter. De grote lijnen zijn vaak wel uitgestippeld, maar hoe allerlei factoren werken, of hoe deze factoren gecontroleerd moeten worden, is vaak onbekend. Het samenspel van die factoren werkt blijkbaar toch op zo'n wijze, dat er niet alleen duidelijk sprake is van bepaalde winnaars en verliezers, maar dat de 'landelijke trend' vrijwel overal waarneembaar is. En dat is niet alleen het geval bij de landelijke verkiezingen, maar zelfs bij de Gemeenteraadsverkiezingen—voor zover vergelijkbaar—is een trend waarneembaar waarbij een bepaalde partij overal in vrijwel even grote mate wint of verliest.

In dit boek zal ik niet diep ingaan op de factoren die bij de diverse verkiezingen tot een bepaald resultaat hebben geleid. Daar zijn helaas niet genoeg gegevens over beschikbaar (en zeker niet over de verkiezingen voor 1960). Ik wil de verkiezingsresultaten zelf kort weergeven en analyseren. Dat geschiedt dan op basis van de verkiezingsresultaten, het wel beschikbare onderzoeksmateriaal en de eigen ervaringen, opgedaan door het tien jaar lang wekelijks volgen van de ontwikkelingen in politieke voorkeur. In dit boek richt ik me alleen op de Tweede-Kamerverkiezingen. Hoewel de andere verkiezingen ook van groot politiek belang kunnen zijn—op basis

11

van de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen is kort daarna, in 1966 en 1982, een kabinet gevallen—worden de electorale processen in Nederland toch het duidelijkst beschreven aan de hand van de Tweede-Kamerverkiezingen.

Sinds de invoering van het Algemeen Kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging (1917) zijn er negentien Tweede-Kamerverkiezingen gehouden. Doorgaans werden die verkiezingen om de vier jaar gehouden. (Vier maal is er sprake geweest van vervroegde verkiezingen om politieke redenen.) Van alle negentien verkiezingen zal de uitslag besproken worden. Voor zover mogelijk zal aan de hand van het beschikbare onderzoeksmateriaal aangegeven worden hoe de ontwikkeling van het stemgedrag is bij diverse bevolkingsgroepen.

In de hoofdstukken drie tot en met zes komen deze negentien verkiezingen aan de orde. De periode van 1918 tot 1985 heb ik daarbij verdeeld in vier periodes:

- De periode tussen 1918 en 1940 (hoofdstuk 3)
- De periode tussen 1940 en 1960 (hoofdstuk 4)
- De periode tussen 1960 en 1975 (hoofdstuk 5)
- De periode tussen 1975 en 1985 (hoofdstuk 6)

In het daaraan voorafgaande hoofdstuk twee zal beschreven worden hoe het Nederlandse kiesstelsel is opgebouwd. Daarbij wordt ook nog ingegaan op de situatie voor de invoering van het Algemeen Kiesrecht in 1917. Met name wijs ik op het onderdeel, waarin wordt uiteengezet hoe in Nederland zetels worden toegekend, een complex systeem dat vaak tot verwarring leidt. Vermoedelijk is een van de gevolgen daarvan dat vele Nederlanders denken dat je stem automatisch toevalt aan de grootste partij, als je niet gaat stemmen.

In hoofdstuk zeven zal de huidige situatie beschreven worden: de aanloop naar de verkiezingen van mei 1986. Mede op basis van recent onderzoeksmateriaal zal aangegeven worden wat we op 21 mei 1986 mogen verwachten. Het hoofdstuk eindigt met enkele gedachten over de electorale ontwikkelingen na 1986.

In Bijlage A zal een beeld gegeven worden van de verschillende ontwikkelingen in politieke voorkeur gemeen naar de diverse ge-

deelten van het land. Voor een aantal sleutelverkiezingen sinds 1918 zal voor de elf provincies en een aantal gemeenten de relatie gelegd worden met de landelijke uitslag. Aangezien ik vaak vragen krijg over het verkiezingsonderzoek in het algemeen en de 'Methode De Hond' in het bijzonder heb ik in Bijlage B voor belangstellenden beschreven hoe onderzoeken rondom verkiezingen worden uitgevoerd en wat de door mij ontwikkelde methode inhoudt.

De belangrijkste van de door mij geraadpleegde bronnen treft u aan in Bijlage C. Ik wil daarbij nog speciaal de verkiezingsstatistieken van het CBS vermelden, die steeds na de verkiezingen worden uitgegeven en waaruit de uitslagen gedetailleerd kunnen worden afgelezen en de rapporten van Intomart, die in opdracht van de NOS sinds 1971 onderzoeken uitvoert op de verkiezingsdag zelf. Tenslotte vermeld ik nog apart het onderzoeksproject 'De Nederlandse kiezer', waarbij door de samenwerkende universitaire politicologische instituten een onderzoeksproject wordt uitgevoerd rondom de Tweede-Kamerverkiezingen sinds 1967. Ook die rapporten bevatten veel waardevolle informatie met betrekking tot het waarnemen van de electorale processen.

1.2 De opbouw van de verkiezingsuitslag

Alvorens de aandacht te richten op de kieswet of de historische uitslagen, wil ik even dieper ingaan op de wijze waarop een willekeurige verkiezingsuitslag tot stand komt. Dat kan het best door uit te gaan van een gefingeerde situatie. In het jaar 1980 wonen er in Nederland 1000 kiesgerechtigden. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen kunnen zij hun stem uitbrengen op drie partijen, namelijk partij A, partij B en partij C. Bij die verkiezingen brengen 800 kiesgerechtigden een geldige stem uit. Dat wil zeggen dat zij hun stembiljet correct invullen en dus een vakje rood maken. De andere kiesgerechtigden komen niet op of maken bewust of onbewust hun stembiljet ongeldig. Partij A krijgt 400 van de geldig uitgebrachte stemmen (dat is dus 50%), partij B krijgt 320 van de geldig uitgebrachte stemmen (dat is dus 40%) en partij C krijgt 80 van de geldig uitgebrachte stemmen (dat is dus 10%).

Op de volgende pagina treft u de uitslag aan:

Tweede-Kamerverkiezingen 1980 (gefingeerd)

	aantal stemmen	percentage der stemmen
Partij A	400	50
Partij B	320	40
Partij C	80	10
Totaal	800	100

Vier jaar later worden er weer Tweede-Kamerverkiezingen gehouden. Het aantal kiesgerechtigden is gestegen van 1000 naar 1050. Sinds de vorige keer zijn er 100 bij gekomen (met name doordat jongeren de kiesgerechtigde leeftijd hebben bereikt), maar zijn er 50 afgegaan (voornamelijk door sterfgevallen tussen de verkiezingen van 1980 en 1984). Van deze 1050 kiesgerechtigden komen er 900 op. Het opkomstpercentage is dus $900:1050 \times 100 = 86\%$. Van de 900 die een geldige stem hebben uitgebracht kozen 405 partij A (45%), 360 partij B (40%) en 135 partij C (15%). Hieronder ziet u de uitslag staan:

Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 1984 (gefingeerd)

	aantal stemmen		percentage der stemmen	
	T.K.'80	T.K.'84	T.K.'80	T.K.'84
Partij A	400	405	50	45
Partij B	320	360	40	40
Partij C	80	135	10	15
Totaal	800	900	100	100

Als men alleen naar de percentages in de tabel kijkt dan zou een

oppervlakkige beschouwing ons leren dat partij A 5% van zijn aanhang heeft verloren aan partij C. En dat partij B zijn aanhang heeft vastgehouden. Wordt echter ook het stemmenaantal nog in beschouwing genomen dan ligt de situatie iets gecompliceerder. Want ondanks het feit dat partij A procentueel achteruit is gegaan, is er nog wel sprake van toename van het aantal stemmen met 5 (van 400 naar 405). En de 'stabiele' partij B, die bij de verkiezingen 40% der stemmen heeft behaald, blijkt gestegen te zijn van 320 naar 360 stemmen. Als men alleen naar het stemmenaantal kijkt zou men kunnen zeggen: 'Er zijn in 1984 100 meer geldige stemmen uitgebracht dan in 1980, en daarvan zijn er veel gegaan naar partij C en weinig naar partij A.' Maar ook dat is een grote versimpeling van wat er werkelijk gebeurd is. Want impliciet wordt er verondersteld dat al degenen die in 1980 een geldige stem hebben uitgebracht in 1984 weer zijn gaan stemmen en daarbij op dezelfde partij hebben gestemd als vier jaar daarvoor. En dat is een uiterst onwaarschijnlijke aanname. Niet alleen weten we al zeker dat een deel van de kiezers dat in 1980 gestemd heeft, wegens overlijden in 1984 niet heeft kunnen stemmen, het is ook zeker dat enkele kiezers die in 1980 wel zijn opgekomen in 1984, om welke reden dan ook, niet opgekomen zijn. Ook andersom kan dat het geval zijn geweest: enkelen, die in 1980 niet zijn opgekomen brachten vervolgens in 1984 wel hun stem uit. Daarnaast kan het ook zo zijn dat bijvoorbeeld 10 kiezers die in 1980 partij A hebben gestemd in 1984 partij B stemden, maar dat 10 andere kiezers, die in 1980 partij B hadden gestemd in 1984 zijn overgegaan naar partij A. Al deze 'bewegingen' hebben zich als het ware voorgedaan onder de oppervlakte. Wat men ziet is de resultante van deze bewegingen: de einduitslag.

Omdat het voor het begrip van de verschuivingen in politieke voorkeur van groot belang is, geef ik hieronder weer welke factoren zich onder de oppervlakte van die einduitslag bevinden:

- het aantal kiesgerechtigden stijgt, met name door het bereiken van de kiesgerechtigde leeftijd,
- het aantal kiesgerechtigden vermindert, met name door het overlijden tussen twee opeenvolgende verkiezingen,
- een aantal kiesgerechtigden brengt bij de ene verkiezing wel zijn stem uit en bij de daaropvolgende niet,

- een aantal kiesgerechtigden brengt bij de ene verkiezing niet zijn stem uit en bij de daaropvolgende wel,
- een deel der kiesgerechtigden verandert van voorkeur,
- een deel der kiesgerechtigden stemt bij beide verkiezingen op dezelfde partij.

De uitslag van de verkiezingen is het netto-resultaat van al deze bewegingen.

Hoe dat werkt kan het beste worden toegelicht aan de hand van de bewegingen, die plaatsgevonden zouden kunnen hebben tussen deze twee gefingeerde verkiezingen voor partij A.

In 1980 waren er 400 geldige stemmen op deze partij uitgebracht en in 1984 zijn dat er 405.

Deze 405 stemmen in 1984 zijn als volgt opgebouwd:

- 300 kiezers, die in 1980 voor partij A kozen, doen dat in 1984 weer,
- 15 kiezers, die in 1980 partij B stemden, stemmen in 1984 partij A,
- 10 kiezers, die in 1980 partij C stemden, stemmen in 1984 partij A,
- 10 kiezers, die in 1980 niet waren opgekomen, stemmen in 1984 partij A,
- 70 kiezers, die in 1980 niet stemgerechtigd waren, stemmen in 1984 partij A.

Dat zijn in 1984 in totaal 405 stemmen voor partij A.

Interessant is ook om na te gaan wat er met de 100 personen is gebeurd, die in 1980 wel partij A stemden, maar in 1984 dat blijkbaar niet hebben gedaan:

- 20 zijn tussen 1980 en 1984 overleden,
- 30 zijn in 1984 niet gaan stemmen,
- 15 zijn overgestapt naar partij B,
- 35 zijn naar partij C overgestapt.

Met dit voorbeeld heb ik willen aangeven dat alleen al cijfermatig de 'onderliggende bewegingen' veel complexer zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Hoewel partij A gegaan is van 400 stemmen in 1980 naar 405 in 1984, is dat een eindresultaat van allerlei veranderingen die bij het electoraat hebben plaatsgevonden. Slechts 300 kiezers hebben in ons voorbeeld bij beide verkiezingen hun stem uitgebracht op partij A.

Vooruitlopend op hetgeen in de volgende hoofdstukken wordt uiteengezet is het al wel aardig om te vermelden dat in de afgelopen twintig jaar deze 'onderliggende bewegingen' steeds sterker geworden zijn en dat winst en verlies steeds meer het resultaat zijn van complexe bewegingen onder de oppervlakte. In de latere hoofdstukken zal hier nog uitgebreid op worden ingegaan.